

33. Ганзуленко В. Репресивна політика радянської влади щодо римо-католиків Херсонщини в 20–30-х рр. ХХ ст. / В. Ганзуленко // Наукові записки. Серія: Історичне релігієзнавство — Вип. 2. — Острог : Нац. ун-тет «Острозька академія», 2010. — С. 68–74.

34. Гриневиц Е. Политические репрессии против польского населения Николаевщины в 20—30-х гг. ХХ ст. / Е. Гриневиц // VIII Микол. обл. краєзн. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2010. — С. 160–164.

35. Третьякова О. Національно-культурний розвиток польського населення Південної України в 20-х рр. ХХ ст. / Ольга Третьякова // Геноцид України у ХХ столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром. — Львів: Добрий друк, 2015. — С. 121–129.

36. Сушко О. Польські педагоги Поділля – об'єкт державного терору 1930-х рр. / О.Сушко // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — С. 251–263.

^{37.} Назарова К. В. Національні меншини України в період голодомору 1932-1933 рр.: історіографія проблеми / К. В. Назарова // Сторінки історії : збірник наукових праць. — 2010. — Вип.30 — С.132–144.

*Криськов Андрій Анатолійович, д-р історичних наук, доцент,
завідувач кафедри українознавства та філософії Тернопільського
національного технічного університету імені Івана Пулюя*

**ЕКСПЕРИМЕНТ, ЩО ТРИВАВ СТОЛІТТЯ
(ЄВРЕЙСЬКІ ЗЕМЛЕРОБСЬКІ КОЛОНІЇ
В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ХІХ ст.)**

Територія Правобережної України у ХІХ ст. була чи не найбільшим у світі ареалом розселення єврейського етносу. Такий характер розселення був обумовлений політикою уряду Російської імперії стосовно євреїв, а саме формуванням так званої смуги єврейської осілості. Ця політика послідовно здійснювалася протягом всього ХІХ ст. Вперше згадано про смугу осілості в іменному указі від 23 грудня 1791 р. Згідно з Положенням від 30 травня 1835 р. до її складу увійшли Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім м. Києва), Херсонська (крім м. Миколаєва), Таврійська (крім м. Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернії. Майже в незмінному вигляді смуга єврейської осілості зберігалася до 1917 р. За переписом 1897 р. в українських губерніях Російської імперії було зареєстровано 1 млн. 644488 євреїв, переважна більшість яких – 1 млн. 48 тис. осіб - мешкала у Волинській, Київській та Подільській губерніях [1, с.124]. З метою пом'якшення проблеми перенаселеності євреїв у межах осілості, а також

покращення їх зайнятості, уряд зацікавився питанням переведення значної частини підданих єврейського походження у стан землеробів.

В другій третині XIX ст. відбувалася спроба перетворити частину євреїв на землеробів. Законом від 13 квітня 1835 р. було поставлене завданням залучити євреїв до хліборобства [2]. Їм дозволялося оселятися на державних землях колоніями. З них списувалися попередні податкові борги, вони звільнялися від податків та рекрутчини на 25 років [3, с.15]. Зі звіту Подільського губернатора за 1832 р. довідуємося, що євреїв-землеробів у губернії було 2876 ревізьких душ [4, арк. 266 зв.], а І. Рибак зазначає, що спроби організувати колонії здійснювалися ще з 1804 р. [5, с.129]. Переведення євреїв у стан землеробів являло собою перманентний процес. З'явившись, можливо, і раніше 1832 р., бо за положенням 9 грудня 1804 р. [6] євреїв мали виселити з сіл, землеробські колонії євреїв чисельно збільшувалися. Вже до 1810 р. в степах Півдня України переселилося до 600 сімей (3640 осіб) євреїв-колоністів. Згідно звіту губернатора у 1859 р. лише в одній Херсонській губернії було 39396 євреїв-землеробів [7, с.328]. Відомо також, що у 1848 р. на державних землях Подільської губернії було поселено 150 сімей євреїв-землеробів (1009 осіб) [3, с.16].

3 січня 1839 р. з'явився указ, який кваліфікував «міцно оселеними» лише тих євреїв-колоністів, які мали не менше 5 дес. на кожну чоловічу душу. Цей указ доповнювався новим (25 жовтня 1839 р.), за яким євреї-колоністи повинні були переселятися цілими сім'ями. Їх звільняли від рекрутчини на той термін, на який вони укладали з поміщиками контракти щодо оренди землі [8]. У січні 1841 р. для розробки Положення про єврейські землеробські колонії було створено «Комітет для вироблення заходів щодо переселення євреїв» на чолі з графом П. Кісельовим. 26 грудня 1844 р. світ побачило нове положення стосовно євреїв-землеробів. Воно докорінно змінило ситуацію щодо утворення єврейських землеробських колоній у Правобережній Україні. Новації, порівняно з попередніми законами, полягали в наступному: 1) в призначених для них місцях євреї мали право селитися однією сім'єю; 2) їм дозволялося купувати землю як в особисту власність, так і у власність громади; 3) їм заборонялося продавати, віддавати в заставу чи оренду виділені для поселення казенні землі; 4) надавалася грошова допомога (175 руб. на сім'ю) для облаштування в колоніях, але не кожному, а всій громаді в особі вповноваженої особи; 5) перших три роки життя в колоніях євреям дозволялося наймати християн для виконання сільськогосподарських робіт; 6) кожний рік, з дозволу міністерства держмайна, на прохання єврейської громади, виділялися землі для поселення з урахуванням, що на кожну чоловічу особу виділялося від 5 до 8 дес. угідь; 7) встановлювалася чітка система контролю за поселенням єврейських громад і наглядом та управлінням діяльністю колоній на казенних землях; 8) колоністи на 10 років звільнялися від всіх податків, на 25 років від рекрутчини та податкових боргів; 9) на облаштування колоній дозволялося використовувати коробковий збір; 10) їм не заборонялося займатися різними

промислами та торгівлею продуктами землеробства; 11) вийти зі складу колоністів можна було лише через 25 років, але були і виключення; 12) контракти з поміщиками щодо поселення, з дозволу губернських правлінь, укладалися не менш, ніж на 25-річний термін і грошова допомога від держави складала 85 руб. [9].

Положенням від 22 вересня 1849 р. із землеробів-колоністів скасовувалися недоїмки, якщо вони мешкали на поміщицьких землях і переходили в християнство [10, арк.72]. Указом від 4 червня 1853 р. євреям дозволялося купувати землі за межами міст та містечок, але в разі переходу їх в землеробський стан, а також купцям для поселення одновірців, заведення господарства, промислових виробництв та скотарства. Для поселення одновірців купці могли придбати землю з розрахунку не менше 12 дес. на сім'ю [11]. Станом на 1859 р. в губерніях Правобережної України статусом землероба-колоніста користувалося 23903 особи, в користуванні яких було 39803,5 дес. сільськогосподарських угідь [12, с.224-231].

З 1850-х рр. розпочалися перевірки господарської діяльності колоністів. Результати для влади виявилися невтішними. Так, у 1852 р. при інспектуванні єврейських колоній у Черкаському і Чигиринському повітах було встановлено, що землі колоністів оброблялися місцевими селянами, а 80 дес. перебувало в оренді у херсонських поміщиків, які платили орендної плати по 1,35 руб. за десятину [12, с.239]. Подібний стан речей було зафіксовано і у Подільській губернії. За колоністами в одному лише Балтському повіті рахувалося 11348 дес. різних земельних угідь за оброчну плату в рік 6059,49 руб. тобто менше 54 коп. з десятини. Колоністи ж ці землі здавали селянам в оренду під обробіток від 2 до 3 руб. за десятину. Подільський губернатор зазначав, що «з 10 єврейських колоній Балтського повіту можна нарахувати лише 5 господарів-колоністів, які займаються землеробством, але й вони швидше підприємці, а не землероби, бо користуються землями інших колоністів, але обробляють їх за допомогою наймитів-християн» [13, арк. 21-21зв].

Після скасування кріпосного права постало питання і щодо подальшої долі єврейських землеробських колоній, які урядовими зусиллями створювалися на державних землях Правобережної України впродовж всієї першої половини ХІХ ст. Станом на 1858 р. їх було 22 у Волинській губернії, 14 – у Київській і 15 – в Подільській [14, с. 92]. Вже 30 травня 1866 р. з'явився закон, який скасовував всі попередні законодавчі акти стосовно цих колоній. При міністерстві держмайна було створено комісію для підготовки нового положення. Планувалося зрівняння у правах та помешканні євреїв-хліборобів з загальним селянським станом [15, с. 296]. Проте положення так і не з'явилося, хоча у 1872 і 1874 рр. запасні та вільні землі при колоніях були відібрані [3, с.16].

У 1870-х рр. у трьох губерніях Правобережної України налічувалося 56 єврейських землеробських колоній, в яких мешкало 14 тис. осіб [16, с. 67]. Ці колоністи поселилися у 1850-1852 рр. і скористалися пільгами: їх було

звільнено на 10 років від сплати подушного податку, від сплати оброку за землю і від відбування натуральних повинностей, при поселенні вони отримали по 100 крб. на облаштування, а з громад, до яких вони належали, були списані їхні недоїмки. Також їх звільнили на 25 років від рекрутської повинності [13, арк. 21]. Однак, як видно із звіту Подільського губернатора за 1870 р., вони, користуючись пільгами, наданими їм власне для заохочення їх до землеробства, продовжували займатися тими ж промислами, що й до поселення в колонії; польові ж угіддя, які за ними були закріплені, здавалися ними в оренду селянам сусідніх сіл за частину урожаю, а в більшості випадків – за гроші. Більше половини євреїв навіть не проживали у місцях обраного ними поселення в колоніях. Місцевий губернатор дійшов висновку, що «у цьому випадку мета уряду розвинути землеробство між євреями не здійснилася, а вони, скориставшись пільгами, завдали державі збитків» [13, арк.21-21зв.]. Висновки губернатора підтвердила інспекція колоній 1872 р. Під час її проведення виявилось, що євреї землеробством не займаються, власного сільськогосподарського реманенту не мають, а землі здають в оренду. Тому надільна земля у євреїв була відібрана і продана селянам, залишили лише громадські вигони [3, с. 16]. Спосіб перевірки даних був простим і для євреїв заздалегідь програваним: питання, чи займаються євреї землеробством, вирішували сільські сходи. Варто було комусь із селян заявити про факт орендування земельних угідь у євреїв-колоністів, як це ставало підставою для вилучення в них землі [17, с.101]. У єврейських колоній Правобережної України люстраційними комісіями було вилучено 26958 дес. [17, с. 114]. Таким чином, уряду не вдалося змусити євреїв зайнятися сільським господарством на рівні безпосереднього виробництва.

Після погромів навесні 1882 р. єврейських колоній уряд втратив інтерес щодо їхнього поширення та підтримки [5, с. 130; 19, с. 217]. Вже у 1890-х рр. міністерство фінансів планувало адміністративним шляхом скасувати викупні платежі євреїв-землеробів, але рішенням Державної Ради від 6 червня 1894 р. плани міністерства були ветовані і питання про завершення землевлаштування єврейських колоній в черговий раз залишилося відкритим [18, с. 391]. Отже, після скасування викупних платежів для всіх розрядів сільського населення, які отримали повні права селян-власників, євреї-колоністи залишилися однією з нечисленних груп землеробського населення, які були не власниками, а лише наймачами державних земель. За даними 1899 р. у Волинській губернії залишилося 14 колоній (4030 осіб), у Київській – 12 (1161 особа) і у Подільській – 10 (2584 особи) [17, с.105]. Колонії проіснували до 1917 р.

Список використаних джерел

1. Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Укр. істор. журнал. – 1996. - №4. - С.124-132.
2. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання друге (далі ПЗЗ-ІІ). – Т.10, відд. I. – СПб., 1836. - №8054.

3. Прусевич А. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - №7. - С.15-20.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДАУК), ф.442, оп.1, спр.1195.
5. Рибак І.В. До питання про проекти єврейської землеробської колонізації на Поділлі та Волині в першій половині ХІХ ст. // Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження: Зб. наук. праць. – Хмельницький, 1995. – С.129-130.
6. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання перше. – Т.28. – СПб., 1830. - №21547.
7. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в першій половині ХІХ ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 450 с.
8. ПЗЗ-П. – Т.14, відд.І. – СПб., 1840. - №№ 11913, 12810.
9. ПЗЗ-П. – Т.19, відд.І. – СПб., 1845. - №18562.
10. Держархів Хмельницької області, ф.226, оп.80, спр.236.
11. ПЗЗ-П. – Т.28, відд.І. – СПб., 1854. - №27322.
12. Рибинський В.П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині і Поділлі в половині ХІХ ст. // Зб. праць єврейської історично-археографічної комісії. - Т.2. – К.: ВУАН, 1929. - С.199-246.
13. ЦДАУК, ф.442, оп.50, спр.369.
14. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел Центральным статистическим комитетом. – Вып. второй. – СПб., 1863. – 332 с.
15. Борисевич С.О. До питання вивчення законодавчого регулювання поземельних стосунків євреїв Правобережної України в ХІХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т.7. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С.294-297.
16. Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // Укр. істор. журнал. – 1994. - №2-3. - С.66-75.
17. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России: в 2 т. - Т.1. – СПб.: «Север», 1904. – 410 с.
18. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. – Ч.1. – СПб.,1913. – 721 с.
19. Натанс Б. За чертой: евреи встречаются с позднеимперской Россией. – М.: РОССПЭН, 2007. – 436 с.